श्रीमत्कृष्णयज्वप्रणीता

मीमांसापरिभाषा

मूल्यं ९ आणकाः

श्रीमत्कृष्णयज्वप्रणीता

मीमांसापरिभाषा

पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः समुल्लसिता

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना

नारायण राम आचार्य 'काव्यतीर्थ'

इत्यनेन संशोधिता

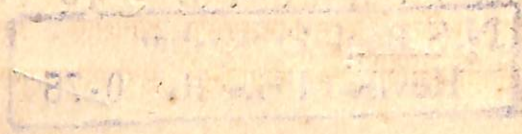
पञ्चमं संस्करणम् : सन १९५०

निर्णयसागर प्रेस, मुंबई

मूल्यं ९ आणकाः

Publisher:–Satyabhamabai Pandurang, Printer:–Ramchandra Yesu Shedge, } For the 'Nirnaya-sagar' Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

निवेदनम्

इह संसारे संपादनीयेषु चतुर्विधपुरुषार्थेष्वभ्यर्हितत्वेन प्राथमिको **धर्म** एवेतरपुरुषार्थमूलकारणतया विचारणीयत्वेनाद्रियते सम्यगास्तिकधुरीणैस्तत्र तत्र। स च धर्मो वेदप्रतिपाद्य इति **वेद** एव सर्वस्वमखिलानां धार्मिकाग्रेसराणाम्। वेदस्य च स्वतःप्रमाणभूतस्य पूर्वोत्तरभेदेन स्तो द्वौ भागौ। तत्रोत्तरभागमधिकृत्य प्रवृत्ता **उत्तरमीमांसा** ब्रह्ममीमांसापरनाम्नी। यां भगवान् **श्रीमद्वेदव्यासः** सूत्ररूपामररचत् भगवत्पादाचार्यप्रभृतयश्च भाष्यादिभिरपूपुषन्। पूर्वभागमधिकृत्य प्रवृत्ता **पूर्वमीमांसा** यज्ञमीमांसापरनामधेया। यां किलार्वाग्दृष्टिभिर्भ्रमप्रमादादिदोषदूषितस्वान्ततया दुःशकं वेदस्य याथार्थ्येन तत्त्वमवगन्तुमिति तदर्थविचारणाय भगवान् **जैमिनिमहर्षि**र्द्वादशाध्यायैः प्रणिनाय। सेयमवश्यमुपादेयत्वादखिलशास्त्रमूलत्वाद्ब्रह्ममीमांसातः प्रथममध्येयत्वाच्च केवलमीमांसाशब्देनापि व्यवह्रियते। यस्याः परिचयमन्तरा विद्वद्भिरपि न सुलभः शास्त्रार्थनिर्णयः किमुत केवलव्युत्पत्तिमद्भिः। यां विना संशेरतेऽनुक्षणं याज्ञिका वितायमानेषु वितानजातेष्वित्यवश्यं परिशीलनीया मीमांसा।

निश्चीयते खलु पूर्वतैर्विद्वद्वरैरियं कृताधिकतरादरेति तदीयैर्मीमांसोपोद्बलितै-र्हेमाद्रि-पूर्तकमलाकर—निर्णयसिन्धु-कौस्तुभादिभिर्वसुन्धरामण्डलमण्डनायमानसंख्यावन्मान्यैर्धर्मशास्त्रनिबन्धरत्नैः। परं सेयं संप्रति भारतवर्षस्य भाग्यविपर्ययाद्दैवव्याकोपाच्च प्रचलितसंप्रदायेषु विशेषतोऽर्हणाभावादत्र देशे लुप्तप्राया वा नामशेषेव समजनीति हन्त परिदूयतेऽधिकतरं नश्चेतः यदनुसवनमनुक्षणं प्रतिशास्त्रं प्रतिधर्मशास्त्रनिबन्धं प्रतियाज्ञिकप्रयोगं च जीवातुभूतं सर्वोपकारकमनर्घ्यं सतत-

कण्ठधार्यं श्रेष्ठरत्नं प्रमादेनावकरोज्झितमिवाभूदित्यास्तां प्रशस्तहानि-विषादजल्पनेन ।

मीमांसाविषयो यद्यपि दुरूहस्तथापि श्रेयोर्थिभिस्तादृशगहनं प्रविविक्षुभिर्व्युत्पित्सुभिरौदासीन्यमुज्झित्वा स्वमतिपरिणामावधि प्रयतितव्यं गुरुकुल उषित्वेति तत्र सर्वान्प्रवणीकर्तुकामैरस्माभिर्यावच्छक्यं मीमांसाशास्त्रस्य पदपदार्थ-संकेतानां ज्ञानाय जिज्ञास्यविषयप्रदर्शकशिरोलेख्यैः सुविभक्तविषया **श्रीमत्कृष्णयज्वप्रणीता मीमांसापरिभाषा** मुद्रणायोपस्कृतास्ति । यस्या अन्तरान्तरा प्रतिपुटाधः पाठान्तराणि संयोज्य विषमस्थलेषु च विशदीकरणार्था टिप्पण्यपि संयोजितास्ति । यद्यत्राध्यापका अध्येतारश्चादरं विरचयेयुः स्वल्पेनैव कालेनान्यानपि मीमांसाप्रकरण ग्रन्थान्प्रकाशयितुं सोत्साहाः सन्तो दृढबद्धपरिकरा भवेम-इति ।

मीमांसापरिभाषाया विषयानुक्रमः

मीमांसापरिभाषाया विषयानुक्रमः संपूर्णः ॥

श्रीः

श्रीमत्कृष्णयज्वप्रणीता

मीमांसापरिभाषा

●

मङ्गलम्

श्रीमते वेदपुरुषाय नमः

सूर्यनारायणं वन्दे देवीं त्रिपुरसुन्दरीम् ।
गुरूनधिगतार्थांश्च निरन्तरमहं भजे ॥ १ ॥
बालानां शास्त्रसिद्धार्थलेशबोधाय धीमता ।
मीमांसापरिभाषेयं क्रियते कृष्णयज्वना ॥ २ ॥

मीमांसाविषयः

इह खलु महर्षिणा जैमिनिना द्वादशलक्षण्यां[1] पूर्वमीमांसायां धर्माधर्मावेवानुष्ठानोपयोगितया विचारितौ । तत्र वेदबोधितेष्टसाधनताको धर्मः; यथा यागादिः । वेदबोधितानिष्टसाधनताकोऽधर्मः; यथा कलञ्ज[2]भक्षणादिः । तयोश्च वेदः, स्मृतिः, आचारश्च प्रमाणम् । तत्र वेदः स्वतन्त्रं प्रमाणम्; इतरौ तु वेदमूलकतया ।

वेदद्वैविध्यम्

तत्र वेदो द्विविधः—मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति । तत्र प्रयोगकालीनार्थस्मरणहेतुतया **मन्त्राणा[3]मुपयोग** इति वक्ष्यते । प्रयोगोऽनुष्ठानं तत्कालीनेत्यर्थः । विधायकं वाक्यं **ब्राह्मणम्** । तच्छेषो[1]ऽर्थवादः । तस्य विधेयप्राशस्त्यप्रतीतिजननद्वारा विधिवाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यमिति वक्ष्यते ।

टिप्प०-१ श्रीमद्भगवता जैमिनिना द्वादशाध्यायी कर्ममीमांसा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यादिः 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' इत्यन्ता प्रणीता—तत्र धर्मप्रमाणं, धर्मभेदः, शेषशेषिभावः, क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः, श्रुत्यर्थपाठादिक्रमभेदः, अधिकारविशेषः, सामान्यातिदेशः, विशेषातिदेशः, ऊहः, बाधः, तन्त्रम्, प्रसङ्गश्च इति क्रमेण द्वादश लक्षणानि सन्तीति पूर्वमीमांसा द्वादशलक्षणीत्युच्यते. २ विषलिप्तबाणहतमृगमांसं कलञ्जमित्यभिधीयते. प्रामाणिकास्तु 'रक्तलशुनं' इति मन्वते. ३ प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः.

पाठा०-1 ब्राह्मणशेषश्चार्थवादः.

ब्राह्मणवाक्यभेदाः

ब्राह्मणवाक्यं चानेकविधम्—कर्मोत्पत्तिवाक्यं, गुणवाक्यं, फलवाक्यं, फलाय गुणवाक्यं, सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यमित्यादिभेदात् ।

कर्मोत्पत्तिवाक्यम्

तत्र येन वाक्येन 'इदं कर्म कर्तव्यम्' इति बोध्यते तत् **कर्मोत्पत्तिवाक्यम्**; यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । अत्राग्निहोत्रहोमः कर्तव्यतया विधीयत इति कर्मोत्पत्तिवाक्यमिदम् ।

गुणवाक्यम्

विहिते कर्मणि तदङ्गतया द्रव्यदेवतादिविधायकं वाक्यं **गुणवाक्यम्**; यथा 'दध्ना जुहुयात्' इति । अत्र होममुद्दिश्याऽङ्गतया दधि विधीयत इति गुणवाक्यमिदम् । कर्माङ्गतया विहितत्वमेव दध्यादे**र्गुणत्वम्** । अत्र होम**स्योद्देश्यत्वं** नाम मानान्तरप्राप्तत्वे सति विधेयान्वयितया निर्देश्यत्वम् । तस्यैव मानान्तरप्राप्तस्य पुनः कथ्यमानरूपत्व**मनुवाद्यत्वम्**, दध्यादिगुणान्वयितया **प्राधान्यं** च । दध्यादेर्मानान्तराप्राप्तत्वादत्रैव **विधेयत्वम्**, होमसाधनत्वाच्च होमापेक्षया **गुणत्वम्**, पुरुषेणानुष्ठीयमानत्वा**दुपादेयत्वं** चेति । अत्र मानान्तरप्राप्तत्वं मानान्तरज्ञातत्वम्, अप्राप्तत्वं चाज्ञातत्वमिति बोध्यम् ।

फलवाक्यम्

उत्पन्नस्य कर्मणः फलाकाङ्क्षायां फलसंबन्धबोधको विधिः **फलविधिः**; यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति । अत्र 'यः स्वर्गं कामयते स तत्साधनत्वेनाग्निहोत्रनामकं होमं भावयेत्–कुर्यात्' इति अग्निहोत्रवाक्योत्पन्नस्य कर्मणः फलसंबन्धो बोध्यत इति फलवाक्यमिदम् ।

फलाय गुणवाक्यम्

प्राप्तं कर्माश्रित्य फलाय गुणविधौ फलाय गुणवाक्यम्—यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । अग्निहोत्रवाक्योत्पन्नं होममाश्रित्येन्द्रियफलाय दधिरूपो गुणो विधीयते—'होमाश्रितेन दध्ना इन्द्रियरूपं फलं भावयेत्' इति । होमाश्रितेन होमकारकीभूतेनेत्यर्थः । अयमेव **गुणफलविधिः**, **गुणकामविधि**रिति चोच्यते ।

पाठा०-1 विधिरपि.

सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यम्

द्रव्यदेवतादिगुणविशिष्टकर्मविधायकं वाक्यं **सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यम्**; यथा 'सोमेन यजेत' इति । अत्र सोमलताविशिष्टो यागो विधीयते । विशिष्टविधावपि विशेषणस्यार्थाद्विधिः ।

सफलकर्मोत्पत्तिवाक्यम्

क्वचित्कर्मोत्पत्तिवाक्यमेव **फलसंबन्धबोधक**मपि भवति; यथा 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति । अत्रोद्भिन्नामको यागो वाक्यान्तराविहित एव पशुकामस्य पशुफलाय विधीयत इत्येकमेवेदं वाक्यं फलसाधनयोगविधायकम् ।

प्रयोगविधिः

प्रधानविधिरेवाङ्गविधिभिरेकवाक्यतया महावाक्यतामापन्नः सन् सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगविधायकत्वात् **प्रयोगविधिरित्युच्यते**; यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इति । अत्र 'अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेत्' इत्यर्थः प्रतीयते । भावयेत् उत्पादयेदिति[2] यावत् । अत्र 'कथमनेन होमेन स्वर्गं कुर्यात्' इति कथंभावाकाङ्क्षा जायते; यथा 'कुठारेण द्वैधीभावं कुर्यात्' इत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा 'कथमनेन द्वैधीभावं कुर्यात्' इति । तत्रोद्यमन[१]निपातनादिसहायेनेति गम्यते, तद्वदत्रापि 'अग्निं प्रणयति[२]', 'अग्निषु समिध आदधाति' इत्याद्यङ्गविधिविहितप्रणयनसमिदाधानायतनशोधनादिकाङ्गकलापजनितोपकारसहितेनाऽग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं कुर्यादिति प्रकरणकल्पितेन होमवाक्येन स्वर्गाय साङ्गाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयत इत्येतादृशः **प्रयोगविधिः** । अङ्ग[३]जातमेवेत्थंभाव इति, **इतिकर्तव्यता**[४] इति चोच्यते । अत्राग्निहोत्रहोमः **प्रधानं**, प्रणयनादिकं **सर्वमङ्गम्** ।

फलापूर्वकल्पना

नन्विदमनुपपन्नम्; आशुतरविनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविस्वर्गादिफलसाधनत्वानुपपत्तेरिति चेत्,–**मैवम्**; विहितनिषिद्धकर्मणां तत्तद्वा-

---

टिप्प०–१ अत्र हस्तेनोद्यम्य निपात्येति तयोरन्वयः. २ गार्हपत्यादाहवनीयाद्यायतनेऽग्निं नयति. ३ अङ्गसमूहः. ४ कर्तव्यस्य इति प्रकार इतिकर्तव्यता.

पाठा०–1 यागकर्मविधा. 2 कुर्यादिति.

क्यैस्तत्तत्फलसाधनत्वेऽवगते आशुतरविनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविफलसाधनत्वोपपत्त्यर्थमन्तरा पुण्यपापरूपम**पूर्वं** कल्प्यते । ततश्च यागादेरपूर्वद्वारा स्वर्गसाधनत्वं, न साक्षात् । तदेव **फलापूर्वम्** । तत्[1]करणत्वं च प्राच्योदीच्याङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्य भवति, न प्रधानमात्रस्य । प्रधानमात्रादेव फलापूर्वजनने फलस्यापि तत[2] एव सिद्धेरङ्गानामानर्थक्यापत्तेः ।

उत्पत्त्यपूर्वकल्पना

ननु सर्वाङ्गविशिष्टस्य प्रधानस्यापूर्वजनकत्वमयुक्तम्, तच्चाशुतरविनाशिनः प्रधानस्याङ्गसाहित्याभावान्न[3] संभवतीति चेत् ;—**न;** प्रधानकर्मणः स्वरूपेणाङ्गसाहित्याभावेऽपि उत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यसंभवात् । प्रधानस्य **सर्वाङ्गसाहित्यसिद्ध्यर्थं** प्रधानकर्म-परमापूर्वयोर्मध्ये प्रधानमात्रजन्य**मुत्पत्ति**नामकं किंचिदपूर्वमस्तीत्यङ्गीकारात् । एवमङ्गानामपि परस्परसहितानामेव प्रधानोपकारकत्वात्तेषां स्वरूपेण साहित्याभावात्त**त्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं** बोध्यम् । अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वं नाम प्रधानस्य फलापूर्वजननसामर्थ्योन्मुखीकरणमेव । **दर्शपूर्णमासयोस्तु विशेषः** 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्याग्नेययागो विहितः, 'ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' इत्यग्नीषोमीययागो विहितः, 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्युपांशुयागः 'तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति वाक्यात्पौर्णमास्यां विहितः । एतानि **पौर्णमास्यां प्रधानानि** । एषामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुया[1]गानां तत्तद्वाक्यावगतपौर्णमासीकालसंबन्धं निमित्तीकृत्य 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते' इति विद्वद्वाक्ये पौर्णमासीपदेनैकवचनान्तेन समुदायरूपेणानुवादः । तेन वेदे यत्र यत्र पौर्णमासीशब्दस्तत्रतत्राग्नेयादिसमुदायोपस्थितिः ।

यजिपदाश्रवणेऽपि यागविधानम्

ननु 'यदाग्नेयम्' इति वाक्ये यागवाचकपदस्याश्रवणात्कथं यागविधायकत्वमिति चेत्,—**मैवम्;** अग्निर्देवता अस्य पुरोडाशस्येत्यर्थे

टिप्प०–१ तत् फलापूर्वम्. २ प्रधानमात्रादेव. ३ वैशिष्ट्यं न संभवतीत्यर्थः.

पाठा०–1 याजानां.

विहितदेवतातद्धितान्त 'आग्नेय'शब्दः। तस्य पुरोडाशपदसामानाधिकरण्याद्द्रव्यदेवतासंबन्धोऽवगतः। स यागमन्तरा न संभवति, द्रव्यदेवतासंबन्धस्य यागादन्यत्र क्रियायामसंभवात् यागक्रियायामेव संबन्धो वाच्यः। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागरूपत्वाङ्गीकारात्[1]। अतः श्रुतद्रव्यदेवतासंबन्धानुमितो यागो यजेतेति कल्पितपदेन विधीयते—अग्निदैवत्यपुरोडाशद्रव्यकामावास्यादिकालकर्तव्ययागेनेष्टं भावयेदिति, एवं यत्र यत्र द्रव्यदेवतासंबन्धमात्रं श्रूयते 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यादौ, तत्र सूर्यदेवताचरुद्रव्यसंबन्धानुमितो यागो विधीयत इति न कश्चिद्दोषः।

लिङ्प्रत्ययाद्यभावेऽपि विधायकत्वम्

ननूपांशुयागवाक्ये यजेः श्रवणेऽपि विधिप्रत्ययलिङादेरभावात्कथं विधायकत्वमिति चेत्,–**मैवम्**; 'यजति' इत्यस्य 'यजेत'इति **विपरिणामेन** विधायकत्वसंभवात्। एवं[2] 'व्रीहीन् प्रोक्षति', 'समिधो यजति' इत्यादावपि[3] **विपरिणामो** बोध्यः। **केचित्तु**—'यजति'इत्यस्य पञ्चमलकारत्वाङ्गीकाराद्विधायकत्वसंभव इत्याहुः।

तथा 'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां' 'ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्' इति वाक्यविहितौ, सांनाय्ययागौ[1] 'यदाग्नेयम्–' इति वाक्यविहिताग्नेयश्चा**मावास्यायां प्रधानानि**।

एतेषां त्रयाणां 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति वाक्ये अमावास्यामिति नाम्ना द्वितीयैकवचनान्तेन समुदायरूपेणानुवादः। तेन वेदे यत्र 'दर्श'शब्दः 'अमावास्या'शब्दो वा श्रुतस्तत्र यागसमुदायोपस्थितिः। त्रिकस्य त्रिकस्यामावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां समुदायरूपेण विद्वद्वाक्ये**ऽनुवादस्य** प्रयोजनं तु 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ द्विवचनोपपत्तिः; अन्यथा षण्णामाग्नेयादियागानां बहुत्वात् 'दर्शपूर्णमासैः' इति बहुवचनं स्यात्। मानान्तरेण प्राप्तार्थस्य[4] पुनःश्रवण**मनुवादः**।

टिप्प०–१ सांनाय्यं दधिपयसी। एतौ च सोमयाजिन एव। असोमयाजिनस्तु ऐन्द्राग्नोपांशुयाजौ।

पाठा०–1 यागत्वरूपत्वा. 2 एवं यत्र लिङादिर्न श्रूयते 'व्रीहीन्'. 3 इत्यादौ तत्र विपरि. 4 प्राप्तस्यार्थस्य.

तथा फलवदाग्नेयादिसंनिधावाम्नातानि प्रयाजाज्यभागानुयाजादीनि षण्णां यागानामङ्गभूतानि ।

त्रिकापूर्वाद्युत्पत्तिः

एवं स्थिते 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्यायमर्थः—दर्शपूर्णमासाभ्यां समुदायाभ्यां परस्परसहिताभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्यादिति। तत्र कथं कालद्वयवर्तिनोः समुदाययोः परस्परसाहित्यमित्याकाङ्क्षायां स्वरूपेण साहित्याभावेऽपि त्रिकात्रिकादेकैकमपूर्वं जायते, तद्द्वारा द्वयोः समुदाययोः **साहित्यमुच्यते** । एकैकस्य त्रिकस्यापि त्रिकापूर्वजनकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयाजानुयाजादिपूर्वोत्तराङ्गकलापविशिष्टस्यैकैकस्य त्रिकस्य **समुदायापूर्वजनकत्वमुच्यते** । एकैकत्रिकस्य सर्वाङ्गसाहित्यं स्वरूपेण न संभवतीति त्रिभिर्यागैस्त्रीण्युत्**पत्त्यपूर्वाणि** जायन्ते, तद्द्वारा सर्वाङ्गसाहित्यम् । अङ्गानामपि प्रयाजादीनां स्वरूपेण प्रधानसाहित्याभावात्तत्तदुत्पत्त्यपूर्वद्वारा **साहित्यं** वाच्यम् । तथा च प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वाणां प्रयाजादिजन्योत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं यदस्ति तदेव प्रधानाना**मङ्गविशिष्टत्वरूपं साङ्गत्वम्** । एवं च पौर्णमास्यामाग्नेयादिजन्यैस्त्रिभिरपूर्वैः प्रयाजादिजन्योत्पत्त्यपूर्वसचिवैः **समुदायापूर्वमेकं** जन्यते, तथा दर्शेऽपि आग्नेयैन्द्रद्वयजन्यस्त्रिभिरपूर्वैरङ्गोत्पत्त्यपूर्वसचिवैरेकं **त्रिकापूर्वं** जन्यते, ताभ्यां त्रिकापूर्वाभ्यां आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वत्रितयजन्याभ्यां फलजनकीभूतं महापूर्वं **फलापूर्वनामकं** जन्यते, ततश्च फलमिति। तथा च सर्वाङ्गोपकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामपूर्वद्वारा स्वर्गं कुर्यादिति फलापूर्वनिष्पत्तये साङ्गप्रधानकर्तव्यताबोधको विधिः **प्रयोगविधिरिति** सिद्धम्।

विधित्रैविध्यम्

पुनरपि **विधिस्त्रिविधः—अपूर्वविधिः, नियमविधिः, परिसंख्याविधिश्चेति** ।

अपूर्वविधिः

तत्र यो विधिरत्यन्ताप्राप्तमर्थं प्रापयति सः **अपूर्वविधिः**—यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति। एतद्विध्यभावे दर्शपूर्णमासीय-

टिप्प०–१ विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते.

व्रीहिषु प्रोक्षणं कथमपि न प्राप्नोति । एतद्विधिसत्त्वे तु तत्संबन्धिव्रीहिषु प्रोक्षणं प्राप्नोत्येवेत्यत्यन्ताप्राप्तप्रोक्षणप्रापकत्वादयम**पूर्वविधिः** ।

नियमविधिः

यश्च पक्षे प्राप्तमर्थं नियमयति स **नियमविधिः**[1]—यथा तत्रैव 'व्रीहीनवहन्ति' इति । एतद्विध्यभावे दर्शपौर्णमासिकेषु व्रीहिषूत्पत्तिवाक्यावगतपुरोडाशोपयोगितण्डुलनिष्पत्त्यनुकूलवैतुष्यकार्यायाऽवहननवत् कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्नुयादिति, तस्मिन्पक्षेऽवहननस्य प्राप्तेरभावात् कार्यान्यथोपपत्तेरवहननस्य पाक्षिकी प्राप्तिः स्यात् । सति त्वस्मिन्विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्यमिति नियमे सति विदलनं सर्वात्मना निवर्तत इति **नियमविधिरयम्** ।

नच वैतुष्यस्य नखविदलनेनापि संभवादवहननियमो व्यर्थः, प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् । अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किंचिददृष्टं जन्यत इति नियमादृष्टाङ्गीकारात्, नियमेन दृष्टकार्यालाभेऽप्यदृष्टस्योत्पत्तेः । तच्चापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वे उपयुज्यते; तेन नियमापूर्वाभावे फलापूर्वमेव नोत्पद्यत इति कल्पनान्नियमापूर्वस्य न वैयर्थ्यम् । एवं सोम[2]क्रयादिनियमेऽपि बोध्यम् ।

परिसंख्याविधिः

द्वयोः समुच्चित्य प्राप्तावितरनिवृत्तिफलको विधिः **परिसंख्याविधिः**—यथा चयनप्रकरणे 'इमामगृभ्णन्[3]रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यश्वरशनाग्रहणाङ्गत्वेन मन्त्रविधिः । एतद्विध्यभावे हि रशनाग्रहणप्रकाशको मन्त्रो रशनाऽऽदानप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादश्वरशनाऽऽदान इव गर्दभरशनाऽऽदानेऽपि प्राप्नुयात् । सत्यस्मिन्विधौ अनेन मन्त्रेणाश्वरशनामेवाददीत, नतु गर्दभरशनाम्; सा तु तूष्णीमेव ग्राह्येति गर्दभरशनायां मन्त्रनिवृत्तिर्भवतीति द्वयोः समुच्चित्य प्राप्तावितरनिवृत्तिफलकत्वादयं **परिसंख्याविधिः** । एवं 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इत्यादावपि बोध्यम् ।

टिप्प०–१ नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः. २ सोमं क्रीणातीत्यादिषु. ३ ऋतस्य सत्यफलसाधनभूतस्य यज्ञस्य अगृभ्णन् गृहीतवन्तः । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (वा०४८२३) इति हस्य भः । अत्र अश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम्.

श्रुतिलिङ्गादिषट्प्रमाणानि

पूर्वं दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं प्रयाजादीनामुक्तम्। तत्राङ्गत्वबोधकप्रमाणानि—श्रुति[1]-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्या-भेदेन षट्।

श्रुत्युदाहरणम्

तत्र 'दध्ना जुहुयात्'इत्यत्राऽग्निहोत्रवाक्यप्राप्तं होमं जुहुयादित्यनेनोद्दिश्य तत्करणत्वेन तृतीयाश्रुत्या दधि विधीयत इति श्रुत्या दध्नोऽङ्गत्वम्।

लिङ्गोदाहरणम्

लिङ्गं नाम सामर्थ्यम्[2]। तच्च द्विविधम्—अर्थगतं शब्दगतं चेति। —आद्यं यथा 'स्रुवेणावद्यति'इत्यवदानसामान्यशेषत्वावगमेऽपि स्रुवस्य सामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादाज्यसांनाय्यादिद्रवद्रव्यस्यावदानविशेषाङ्गत्वम्; स्रुवेण पुरोडाशाद्यवदानस्य कर्तुमशक्यत्वात्। शब्दगतं तु लिङ्गं अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम्। यथा 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि'इति मन्त्रस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गान्निर्वापाङ्गत्वम्। यस्य मन्त्रस्य यत्[3]प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य तदङ्गत्वम्। यथा 'बर्हिर्[4]देवसदनं दामि'इति मन्त्रस्य बर्हिर्लवनप्रकाशनसामर्थ्यमिति शब्दसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाद्दर्भलवनाङ्गत्वम्[5]॥

वाक्योदाहरणम्

पदान्तरसम[6]भिव्याहारो वाक्यम्—यथा 'इषे[7] त्वेति छिनत्ति'इति। अत्र छेदनाङ्गत्वेन 'इषे त्वा'इति मन्त्रो वाक्येन विधीयते। यद्वा 'अग्नये त्वा जुष्टम्'इत्यत्रैव अग्नये त्वा जुष्टमित्यादीनां पदानां 'निर्वपामि[8]'इत्यनेनैकवाक्यतापन्नत्वान्निर्वापाङ्गत्वम्।

प्रकरणोदाहरणम्

प्रकरणं नाम परस्पराकाङ्क्षा—यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'इति। अत्र 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्यात्'इत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा—कथमाभ्यां स्वर्गापूर्वं कर्तव्यमिति। तथा फलवदाग्नेयादिसं-

---

टिप्प०—१ श्रुतिर्नाम निरपेक्षोऽङ्गत्वबोधकः शब्दो विभक्त्यादिरूपः. २ सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते इति. ३ यो मुख्योऽर्थ इत्यर्थः। तेन गौणार्थव्यवच्छेदः. ४ हे देव, बर्हीरूपं तव सदनं दामि लुनामि 'दाप् लवने'. ५ न तूलपलवनाङ्गत्वमिति शेषः. ६ समभिव्याहारो नाम सहोच्चारणम्. तच्च साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे शेषवाचकपदस्य शेषिवाचकेन. ७ हे पलाशशाखे, त्वा त्वां इषे अन्नाय छिनद्मीति मन्त्रार्थः. ८ पृथक्कृत्य स्थापयामीत्यर्थः.

निधौ 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', 'आज्यभागौ यजति'इत्यादिभिः प्रयाजादयः फलरहिताः श्रुताः, तेषां स्ववाक्येषु फलाश्रवणाद्भवति प्रयोजनाकाङ्क्षा—किमेतेषां प्रयोजनमिति । ततश्च प्रयाजादीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शपूर्णमासयोः कथंभावाकाङ्क्षायां परस्पराकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन प्रयाजादीनां सर्वेषां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वं निश्चीयते ।

स्थानोदाहरणम्

स्थानं नाम संनिधिः; यथा सांनाय्य[1]पात्रसंनिधौ 'शुन्धध्वम्'[2] इति मन्त्रस्य पाठात् संनिधानात्सांनाय्यपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वम् ।

समाख्योदाहरणम्

समाख्या यौगिकी संज्ञा; यथा अध्वर्युकाण्डप्रतिपादिते कर्मजाते आध्वर्यवसमाख्यावशादध्वर्योः कर्तृत्वेनाङ्गत्वम्, तथा 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः' इत्यादिषु काम्येष्टिसमाख्यातेष्वैन्द्राग्नादियागेषु काम्येष्टियाज्यानुवाक्याकाण्डसमाख्यावशात् 'उभा वामिन्द्राग्नी' इत्यादीनां याज्यानुवाक्यत्वेन विनियोगः । विनियोगो नामाङ्गत्वेनान्वयः ।

श्रुत्यादीनां संनिपाते बलाबलम् ।

श्रुत्यादीना[3]मेकत्र समावेशे पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यमुत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यम् । यथा 'कदाचन स्तरीरसीत्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यग्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते । तत्र मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वे प्राप्ते 'ऐन्द्र्या'इति तृतीयाश्रुत्या 'गार्हपत्यम्'इति द्वितीयाश्रुत्या च गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वेन विधानाल्लैङ्गिक इन्द्रोपस्थाने विनियोनो बाध्यते । श्रुतिर्हि स्वतो विनियोजिका । लिङ्गं त्विन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यमालोच्य 'ऐन्द्र्येन्द्रमुपतिष्ठते' इति श्रुतिकल्पनाद्वारा विनियोजकमिति वाच्यम्; तच्चात्र न संभवति । यत्र श्रुतिविनियोगो नास्ति 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि'[4] इत्यादौ, तत्र मन्त्रस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यमा-

---

टिप्प०–१ सांनाय्यं दधिपयसी. २ 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै' इति मन्त्रस्वरूपम्. ३ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानाम्. ४ अत्र 'घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इति मन्त्रशेषः.

लोच्य 'अनेन मन्त्रेण निर्वापं कुर्यात्'इति श्रुतिकल्पनाद्वारा लिङ्गं विनियोजकं भवत्येव श्रुतिकल्पनाप्रतिबन्धकाभावात् ।

लिङ्गादिप्राबल्यविचारः

तथा 'स्योनं ते सदनं कृणोमि' 'तस्मिन्सीद'इत्यत्र तस्मिन्निति तच्छब्दस्य पूर्ववाक्यार्थसापेक्षतया एकवाक्यत्वभानाद्वाक्यप्रमाणेन द्वयोरेकमन्त्रत्वं भाति, लिङ्गेन तु भिन्नमन्त्रत्वं भाति । आद्यस्य सदनप्रकाशनसामर्थ्यात् 'तस्मिन्सीद'इत्यस्य सादनप्रकाशकत्वात् । तत्र वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्याद्वाक्यं बाधित्वा लिङ्गेन 'स्योनं ते' इत्यस्य सदनाङ्गत्वं 'तस्मिन्सीद' इत्यस्य सादनाङ्गत्वमिति निर्णयः । 'स्योनं ते' इत्यस्य 'तस्मिन्सीद'इत्यनेनैकवाक्यत्वबलाद्यथाकथंचित्सादनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पयित्वा 'अनेन विशिष्टमन्त्रेण सादनं कुर्यात्'इति श्रुतिः कल्पनीया। सदनप्रकाशनरूपप्रत्यक्षलिङ्गेन कल्पितया 'स्योनं त इत्यनेन सदनं कुर्यात्'इति श्रुत्या 'स्योनं ते' इत्यस्य शीघ्रं सदने विनियोगे सति तेनैव मन्त्रस्य नैराकाङ्क्ष्याद्वाक्यप्रमाणाल्लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पना प्रतिबध्यते विलम्बितत्वादिति लिङ्गेन वाक्यस्य बाधः । एवं वाक्येन प्रकरणस्य, प्रकरणात्क्रमस्य, क्रमात्समाख्यायाश्च बाधो वेदितव्यः । तथा श्रुत्या वाक्यादेरपि बाधः । तदेवमङ्गताबोधकप्रमाणानि श्रुत्यादीनि निरूपितानि ।

अङ्गलक्षणम्

तच्चाङ्गत्वं[1] शेषत्वम् । पारार्थ्यमिति यावत् । परोद्देशेन प्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं **पारार्थ्यम्** । प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वाल्लक्षणसङ्गतिः । दर्शादेः प्रयाजाद्युद्देशेन प्रवृत्तकृतिविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । केवलप्रयाजानुद्दिश्य कस्यचिदपि पुरुषस्याप्रवृत्तेः ।

अङ्गद्वैविध्यम्

तान्यङ्गानि द्विविधानि—संनिपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणि चेति ।

यान्यङ्गानि साक्षात्परम्परया वा प्रधानयागशरीरं निष्पाद्य तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि **संनिपत्योपकारकाणि;** यथा व्रीह्या-

पाठा०–1 अङ्गत्वं पारार्थ्यं.

दिद्रव्याणि तत्संयुक्तावहननप्रोक्षणादीनि, अग्न्यादिदेवतात्तत्संयुक्तयाज्यानुवाक्यावचनादीनि च। अत्र प्रोक्षणादेर्व्रीहिगतातिशयद्वारा, अवहननादेस्तुषविमोकादिरूपदृष्टद्वारा, व्रीह्यादीनां पिष्टद्वारा पुरोडाशनिष्पादकत्वं, तद्वारा यागशरीरतदुत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वं च। याज्यानुवाक्यादेर्देवतासंस्कारद्वारा देवतायाश्च साक्षाद्यागशरीरनिर्वर्तकत्वं, तद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगित्वं च। यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् 'द्रव्यदेवते हि यागस्वरूपम्'इति सिद्धान्ताच्च। एतान्येव **सामवायिकानी**त्युच्यन्ते।

आत्मसमवेतापूर्वजनकान्या**रादुपकारकाणि**—यथा प्रयाजाज्यभागानूयाजादीनि। एतानि द्रव्यगतं देवतागतं वा संस्कारं न जनयन्ति, किंत्वात्मगतमदृष्टं जनयन्तीत्यारादुपकारकाणि।

कर्मद्वैविध्यम्

तत्र सामान्यतः[1] **कर्म द्विविधम्—अर्थकर्म, गुणकर्म चेति।**

अर्थकर्मलक्षणम्

तत्र आत्मगतापूर्वजनकं कर्मा**ऽर्थकर्म**—यथाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रयाजादिकम्।

गुणकर्मद्वैविध्यम्

गुणकर्म संस्कारजनकम्। **तच्च द्विविधम्—उपयुक्तसंस्कारकं, उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकं च।**

उपयुक्तसंस्कारकम्

तत्र उपयुक्तसंस्कारकं **प्रतिपत्तिकर्म**। 'उपयुक्तस्य आकीर्णकरस्य[2] द्रव्यस्य विहितदेशे प्रक्षेपः प्रतिपत्ति'रिति लक्षणात्। यथा इडाभक्षणकृष्णविषाणाप्रासन–चतुरवत्तहोमादिकम्।

नन्विडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपुरोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मकत्वात्प्रतिपत्तित्वं युक्तम्, होमस्य तु यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारकत्वाभावा-

---

टिप्प०–१ सामान्यतो नाम अङ्गप्रधानरूपम्, नतु केवलमङ्गरूपम्. २ द्रव्यस्याकीर्णकरत्वं नाम तस्य प्रयोजननिर्वर्तनोत्तरं किंचिदकुर्वतोऽन्तरावस्थानेन कार्यकारिणां संचारादावन्तरायकरत्वम्.

त्कथं प्रतिपत्तित्वम्, होमस्य यागसमानकालीनत्वेन होमसंस्कार्यस्य चतुरवत्तादेरुपयुक्तत्वाभावादिति चेत्। अत्राहुः—उपयुक्तसंस्कारमात्रं **प्रतिपत्तिः**, नतु प्रधानयागोपयुक्तत्वम्। तथा सति पशोर्विशसनानन्तरं वपाहृदयाद्युद्धरणकालकर्तव्यलोहितशकृन्निरसनस्य प्रतिपत्तित्वाभावप्रसङ्गात्, यागोपयुक्तद्रव्यप्रक्षेपरूपत्वाभावात्। तथा कृष्णविषाणाप्रासनस्यापि प्रतिपत्तित्वं न स्यात्, यागाङ्गभूतकण्डूयनोपयुक्तत्वेऽपि यागोपयुक्तत्वाभावात्। अतो यत्र क्वचनोपयोगमात्रं विवक्षितम्, यत्र क्वचिदुपयोगस्त्वत्राप्यस्ति, वपाहृदयाद्युद्धरणेनोपयुक्तस्य पशोः संबन्धिनः शकृल्लोहितस्याऽऽकीर्णकरस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्। एवं यथाकथंचिदुपयोगो होमस्थलेऽप्यस्ति।

तथा हि, **प्रतिपत्तिस्त्रिधा—प्रधानोत्तरकाला, प्रधानसमकाला, प्रधानपूर्वकाला चेति**। तत्राद्या इडाभक्षणादिका। **द्वितीया** होमादिका। तथा हि—दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते 'सकृदुपस्तृणाति' द्विर्हविषोऽवद्यति,' 'सकृदभिघारयति', 'चतुरवत्तं जुहोति' इति। तत्र चतुरवत्तवाक्ये होमानुवादेन चतुरवत्तद्रव्यं तत्साधनत्वेन न विधीयते, होमस्याप्राप्तत्वेनानुवादासंभवात्।

नच 'यदाग्नेन'वाक्याद्धोमप्राप्तिः; तद्वाक्यस्य यागविधायकत्वात्। **नच** यागहोमयोरभेद इति वाच्यम्; देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य **याग**शब्दार्थत्वात्। प्रक्षेपस्य **होम**शब्दार्थत्वात्। तत्राग्नेयचोदनया यागस्य प्राप्तत्वेऽपि प्रक्षेपस्य शक्त्याऽप्राप्तत्वेनानुवादासंभवात्, किंतूपस्तरण-द्विरवदाना-ऽभिघारणवाक्यैः प्राप्तं चतुरवत्तमुद्दिश्य तत्संस्कारत्वेन प्रक्षेपो जुहोतीत्यनेन विधीयते। स च संस्कारः प्रतिपत्तिरूप एव। अग्नये जुष्टमभिघारयामि'इत्यादिनिर्देशैर्यागाङ्गभूताग्न्यादिदेवतार्थतया यथाकथंचिदुपयुक्तस्य पुरोडाशस्य प्रतिपत्त्यपेक्षया तदवयवद्व्यवदानकर्मकप्रक्षेपस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वौचित्यात्।

स च संस्कारः प्रधानसमकालः। होमो हि 'वषट्कृते जुहोति'इति विधानाद्वषट्कारोत्तरक्षणे अध्वर्युणा कर्तव्यः। **यागोऽपि** तस्मिन्नेव क्षणे

यागस्मरणार्थेन वषट्कारेण स्मारितः सन् यजमानेनानुष्ठेय इति तयोर्यौगपद्यसंभवात् । तदिदं सर्वप्रदानाधिकरणवार्तिके स्थितम् ।

प्रधानपूर्वकाला प्रतिपत्तिर्यथा—'शकृत्संप्रविध्यति' 'लोहितं निरस्यति' इति शकृत्संप्रवेधनलोहितनिरसने । इदमपि 'पशावनालम्भाल्लोहितशकृतोरकर्मत्वम्'[1] इत्यधिकरणे स्थितम् ।

उपयोक्ष्यमाणसंस्कारभेदाः

उपयोक्ष्यमाणसंस्कारोऽप्यनेकविधः—साक्षाद्विनियुक्तसंस्कारः । साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारकं तत्संस्कारः, विनियोक्ष्यमाणसंस्कारश्चेति । तत्र **आद्यो** यथा—'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादिः । 'व्रीहिभिर्यजेत' इति वाक्यविनियुक्तव्रीहीणामवहननसंस्कारः ॥ **द्वितीयो** यथा—'वत्समालभेत'[2] इति । दोहाङ्गत्वेन साक्षाद्विनियुक्तस्य गोद्रव्यस्योपकारको यो वत्सः तत्संस्कारकमिदमालम्भनम् ॥ **तृतीयो** यथा—'तप्ते पयसि दध्यानयति' इति । अत्र 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति वाक्येन तच्छब्देन निर्दिश्य वैश्वदेवयागाङ्गत्वेन विनियोक्ष्यमाणं यत्पयस्तत्संस्कारकत्वाद्विनियोक्ष्यमाणसंस्कारकं दध्यानयनम् । पशुपुरोडाशयागस्तूपयुक्तोपयोक्ष्यमाणदेवतासंस्कारार्थः, त्यागांशे अदृष्टार्थश्च । अत्र तत्संस्कार्याग्नीषोमदेवताया वपायागे उपयुक्तार्थत्वात् हृदयाद्यङ्गयागेषु उपयोक्ष्यमाणत्वाच्च । स्विष्टकृद्यागो द्रव्यांशे देवतांशे चोपयुक्तसंस्कारार्थः, त्यागांशे अदृष्टार्थश्च । सूक्तवाकसाधनं प्रहरणमपि तथैव । उत्तमप्रयाजो यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारत्वात्तदंशे उपयोक्ष्यमाणसंस्कारः, इतरांशे अदृष्टार्थः । हृदयादिहविर्यागात्पूर्वं क्रियमाणो वसाहोमोऽपि वसांशे प्रतिपत्तिः, इतरांशे अदृष्टार्थ इत्याद्यूह्यम् ।

प्रतिपत्तेर्लक्षणान्तरम्

केचित्तु—उपयोक्ष्यमाणसंस्कारभिन्नसंस्कारकर्मत्वं **प्रतिपत्तिकर्म**त्वम् । चतुरवत्तद्रव्यस्य होमेन भस्मीभूतस्य होमानन्तरमुपयोक्ष्यमाणत्वाभावात् तद्भिन्नत्वं होमेऽस्तीति लक्षणसंगतिरित्याहुः ।

टिप्प०—१ पूर्वमीमांसातृतीयाध्यायचतुर्थपादस्य चतुर्दशेऽधिकरणस्य सप्तत्रिंशसूत्रस्य. २ पूर्वमीमांसाचतुर्थाध्यायप्रथमपादे द्वादशाधिकरणे सप्तविंशे सूत्रे. ३ आलभेतेत्यत्र आलम्भनं स्पर्श इत्यर्थः.

अर्थगुणकर्मणोः प्राधान्यम्

अत्रायं विशेषः—अर्थकर्मणि द्रव्यापेक्षया कर्मणः प्राधान्यम् । कर्मणि द्रव्यस्य गुणत्वम् । यथाऽग्निहोत्रादौ दध्यादेर्गुणत्वम् । गुणकर्मणि द्रव्यस्य प्राधान्यं, द्रव्ये च कर्मणो गुणत्वम् । 'व्रीहीन् प्रोक्षति, अवहन्ति' इत्यादौ द्वितीयया व्रीहीणां क्रियासाध्यत्वप्रतीतेः क्रियापेक्षया द्रव्यस्य प्राधान्यं प्रोक्षणादिक्रियायास्तदपेक्षया गुणत्वमिति ।

गुणकर्मणश्चातुर्विध्यम्

पुनरपि गुणकर्म चतुर्विधम्—उत्पत्ति-आप्ति-विकृति-संस्कृतिभेदात् ।

तत्रोत्पत्तिसंस्कारो **यथा**—'अग्नीनादधीत' इति । मन्त्रविशेषैः संभारेषु निधापिता अप्याहवनीयादय उत्पद्यन्त इत्याहवनीयाद्युत्पत्तिहेतुभूतसंस्कारत्वादाधानस्य उत्पत्तिसंस्कारत्वम् ॥

आप्तिसंस्कारो यथा—'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति । अध्ययनेन स्वाध्याय आप्यत इत्याप्तिसंस्कारोऽयम् ॥

विकृतिर्यथा—'व्रीहीनवहन्ति' इति व्रीहिगतवैतुष्यरूपविकृतिजनकत्वादवहननं विकृतिसंस्कारकम् ॥

संस्कृतिर्यथा—'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति । [अत्र प्रोक्षणस्य व्रीहिगतातिशयरूपसंस्कृतिजनकत्वात्संस्कृतिरूपगुणकर्मत्वम् ।] अत्राधानमध्ययनं च स्वतन्त्रं गुणकर्म, नतु क्रत्वङ्गम् । प्रोक्षणादिकं सर्वं क्रत्वङ्गं गुणकर्मेति ध्येयम् ।

अर्थकर्मणस्त्रैविध्यम्

अर्थकर्म त्रिविधम्—नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदात् ।

तत्र 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति', 'सायं जुहोति', 'प्रातर्जुहोति' इति जीवता पुरुषेण सायंप्रातःकालयोर्नियमेन कर्तव्यतयाऽवगतमग्निहोत्रादिकं **नित्यम्** ।

'अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति दर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकपथिकदिष्ट्यादिकं **नैमित्तिकम्** ।

नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवाय एव । कृते फलं नास्तीति केचित् ।

अन्ये तु—दुरितनिवृत्तिः फलमस्ति; 'नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्' इत्यादिवाक्यैः प्रत्यवायनिवृत्तेः फलत्वेन श्रूयमाणत्वात्।

नचैवं तयोरपि काम्यत्वापत्तिः फलवत्त्वादिति वाच्यम्; फलकामनापूर्वकानुष्ठानाभावात्। तत्तद्विधिवाक्ये फलकाममुद्दिश्य तदर्थफलसाधनत्वेन विधानाभावाच्च काम्यत्वानुपपत्तेः।

काम्यकर्मणस्त्रैविध्यम्

काम्यमपि कर्म त्रिविधम्—केवलमैहिकफलकम्, आमुष्मिकफलकम्, ऐहिकामुष्मिक[1]फलकं चेति। तत्राद्यं यथा—कारीर्यादि। तत् तत्समयवर्तिशुष्यत्सस्यसंजीवनहेतुवृष्टिकामिना क्रियते, न कालान्तरभाविवृष्टिकामेन जन्मान्तरीयवृष्टिकामेन वा॥

केवलामुष्मिकफलकं यथा—स्वर्गाद्यर्थं[2] दर्शपूर्णमासादिकम्। स्वर्गस्य इहलोक[3]भोग्यत्वाभावात्॥

ऐहिकामुष्मिक[4]साधारणफलकं यथा—'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इति भूत्यादिफलकमित्यन्यत्र विस्तरः।

वेदस्यालौकिकार्थबोधकत्वम्

ननु दर्शपूर्णमासादिकर्मणां व्रीह्यादिद्रव्याणां च प्रत्यक्षत्वेन लौकिकत्वात्कथं वेदस्यालौकिकार्थबोधकत्वमिति चेत्,—न; कर्मणां प्रत्यक्षत्वेऽपि तेषां स्वर्गादिफलसाधनत्वमप्रत्यक्षमिति 'तत्फलसाधनतया तत् कर्म कर्तव्यम्' इत्येवं फलसाधनतया कर्मकर्तव्यताबोधकस्य वेदस्यालौकिकार्थबोधकत्वात्। एवं व्रीह्यादीनां यागादिक्रियासाधनत्वं न प्रत्यक्षवेद्यमिति तद्बोधकस्यापि वेदवाक्यस्यालौकिकार्थबोधकत्वमिति न दोषः।

विधेर्विधायकत्वप्रकारः

इदानीं विधिवाक्यस्य विधायकत्वप्रकारः कथ्यते। तत्र 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यजिधातोरुपरितने तप्रत्यये धर्मद्वयमस्ति—आख्यातत्वं, लिङ्त्वं चेति। तत्राख्यातत्वं सर्वलकार[5]साधारणम्, तदवच्छेदेन[1] लिङ्प्रत्ययः[2] पुरुषप्रवृत्तिरूपामर्थभावनां प्रतिपादयति।

टिप्प०—१ तेन रूपेणेत्यर्थः. २ तप्रत्यय इत्यर्थः.

पाठा०–1 मुष्मिकसाधारणफलकं. 2 स्वर्गाद्यर्थदर्श°. 3 एतल्लोक. 4 मुष्मिकफलकं. 5 दशलकारतिङर्थक्रिया.

आर्थी भावना

सा चार्थभावना किं, केन, कथमिति अंशत्रयविशिष्टा । तथा हि—यजेतेत्यत्र प्रथमं प्रत्यनेन 'भावयेत्' इति प्रतीयते। सुबन्ताभिहितानां सर्वेषां कारकाणां तिङन्तार्थक्रियान्वयनियमे सति तिङन्तार्थस्य प्राधान्यात् । तत्र च प्रकृत्यर्थापेक्षया प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्प्रथमं प्रत्ययार्थभावनाया उपस्थितिर्युक्ता । ततः करोति—समानार्थकभावयतेः सकर्मकत्वात् 'किं भावयेत्' इति कर्माकाङ्क्षायां भिन्नपदोपात्तोऽपि स्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति । भाव्यत्वेन कर्मत्वेनेत्यर्थः । साध्यत्वेनेति यावत् । नतु समानपदोपात्तोऽपि धात्वर्थो भाव्यत्वेनान्वेति । दुःखात्मकस्य यागस्येप्सिततमत्वरूपकर्मत्वायोग्यत्वात् । स्वर्गस्य त्वानन्दात्मत्वेनेप्सिततमतया कर्मत्वेनान्वययोग्यत्वात् । ततश्च 'स्वर्गं भावयेत्' इति बोधो भवति । ततः 'केन' इति करणाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तो यागः करणत्वेनान्वेति—'यागेन स्वर्गं कुर्यात्' इति । ततः 'कथं यागेन स्वर्गं कुर्यात्' इति कथंभावाकाङ्क्षायाम्[1]—अग्न्यन्वाधानावहननादिजन्यदृष्टोपकारेण[2] प्रयाजादिजनितादृष्टोपकारेण च सहितेन यागेन स्वर्गं कुर्यादिति अग्न्यन्वाधानप्रयाजादिकमङ्गजातमितिकर्तव्यतयान्वेति । कथंभावाकाङ्क्षापूरकत्वमितिकर्तव्यतात्वम् । यथा 'ओदनकामः पचेत्' इत्यत्र लिङा भावना प्रतीयते । 'किं भावयेत्' इत्याकाङ्क्षायां ओदनो भाव्यत्वेनान्वेति, 'केन' इत्याकाङ्क्षायां पाकेनेति लभ्यते, 'कथम्' इत्याकाङ्क्षायां तृणफूत्कारसहितेनेति । ततश्च तृणफूत्काराद्युपकृतेन पाकेन (तेजःसंयोगेन) ओदनं भावयेदिति वाक्यार्थः संपद्यते तद्वद्वेदेऽपि बोध्यम् ।

शाब्दी भावना

स एव लिङ्प्रत्ययो[2] लिङ्त्वावच्छेदेन[3] शब्दभावनां[4] प्रेरणाख्यामभिधत्ते । लोकेऽपि 'गामानय' इत्याचार्यवाक्यश्रवणानन्तरं अयमाचार्यो मां गवानयने प्रेरयति' इति प्रेरणाख्यव्यापारं ज्ञात्वैव शिष्यो गवानयने प्रवर्तत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेरणाज्ञानं प्रवृत्तिकारणम् । प्रेरणाज्ञानस्य

टिप्प०–१ कथंभावाकाङ्क्षा नाम करणगतप्रकाराकाङ्क्षा. २ तत्प्रत्यय इत्यर्थः. ३ लिङ्त्वेन रूपेणेत्यर्थः. ४ पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलभावकव्यापारविशेषः शब्दभावना.

पाठा०–1 भावनोपस्थितिः. 2 न्वाधानव्रीह्यवहननादि.

चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादिश्रवणजन्यत्वावधारणात् लिङादेः प्रेरणायां शक्तिर्लोके गृह्यत इति वेदेऽपि तत्रैव शक्तिकल्पनौचित्यात्। इयांस्तु **विशेषः**—लोके गवानयनादिप्रवृत्त्यनुकूलप्रेरणाख्यो व्यापारः प्रयोक्तृपुरुषगताभिप्रायविशेषः, वेदे तु प्रयोक्तृपुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठ एव स इत्यङ्गीक्रियते। अत एव शब्दनिष्ठव्यापारत्वाच्छा**ब्दी भावने**त्युच्यते। यागहोमादिविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात् **प्रवर्तना प्रेरणे**ति चोच्यते।

सैषा शाब्दी भावनापि अंशत्रयविशिष्टा। तत्र पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावना भाव्यत्वेनान्वेति। अध्ययनावगतलिङादिकं करणत्वेनान्वेति। अर्थवादप्रतिपाद्यप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति। तत्र 'साङ्गवेदाध्येतारोऽधीतव्याकरणनिगमनिरुक्तादिवशाद्व्युत्पत्तिमन्तः पुरुषा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायगतलिङादिभिः प्राशस्त्यज्ञानसचिवैर्यागाद्यर्थं[1] स्वकर्तव्यत्वेन बुद्ध्वा यागादीननुतिष्ठेयुः' इति शाब्दभावनाबोधः। अनुतिष्ठेयुः, अनुष्ठानं कुर्युरित्यर्थः। अनुष्ठानं प्रवृत्तिः। तेन पुरुषप्रवृत्तेः शाब्दभावनाभाव्यत्वमक्षतम्।

इयं च शब्दभावना ज्योतिष्टोमादिप्रातिस्विकवाक्येषु स्वरूपेण प्रतीयमाना कर्तव्यत्वेन न प्रतीयते। अर्थभावनाया एव तेषु कर्तव्यत्वावगमात्, किंतु 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति वाक्य एव कर्तव्यत्वेन प्रतीयते। **नचा**त्रार्थभावनाया एव विधेयत्वमिति वाच्यम्। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति वाक्यस्थार्थभावनाया एव सकलविधिवाक्यस्थशब्दभावनारूपत्वात्।

तथा हि—अधिपूर्वकात् 'इङ् अध्ययने' इति धातोः कर्मणि तव्यप्रत्ययो विहितः। कर्म च स्वाध्यायः प्रधानम्। तत्संस्कारकमध्ययनं[2] गुणकर्म। व्रीहिसंस्कारकप्रोक्षणादिवत्। अध्ययनजनितग्रहणसंस्कारविशिष्टस्वाध्यायस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां स्वाध्यायगततत्तल्लिङादिविशिष्टवाक्यसामर्थ्यलभ्यं यदनुष्ठानौपयिकं[3] यागादिरूपार्थज्ञानं तदेव दृष्टत्वात्, तत्तत्कर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिरूपालौकिकश्रेयःसाधनत्वाच्च प्रयोजनम्। कर्मावबोधं विना कर्मानुष्ठानायोगात्। न त्वदृष्टं प्रयोजनम्; दृष्टफले

पाठा०-1 यागाद्यर्थस्य. 2 तत्संस्कारोऽध्ययनं. 3 °नौपयिकयागा°.

संभवत्यदृष्टफलकल्पनाऽयोगात्। **तथा च** स्वाध्यायविधिनैव स्वाध्यायगतविधिवाक्यगतलिङादिप्रतिपादिताः सर्वाः शाब्दभावना अंशत्रयविशिष्टाः कर्तव्यत्वेन विधीयन्ते। साङ्गवेदाध्ययनेन व्युत्पन्नाः पुरुषाः अध्ययनगृहीतस्वाध्यायगतलिङादिभिरर्थवादावगतप्राशस्त्यरूपाङ्गसचिवैः फलवद्यागादिकर्तव्यतां[1] बुद्ध्वा यागादीननुतिष्ठेयुरिति। अनुतिष्ठेयुः प्रवृत्तिं कुर्युरित्यर्थः। तत्र पुरुषप्रवृत्तेर्भाव्यत्वेनान्वयात्, अध्ययनावगतलिङादेः करणत्वेनान्वयात्, प्राशस्त्यज्ञानस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयात्, शब्दभावनाया अपि अंशत्रयवैशिष्ट्यमर्थभावनाया इवेष्टम्।

तत्र समीहितस्वर्गादिभाव्यकत्वभानमपि विधिवशादेव। प्रवर्तनापरो विधिः यागादेः पुरुषार्थासाधनत्वे तत्र पुरुषं प्रवर्तयितुं न शक्नोतीति स्वभाव्यपुरुषप्रवृत्तिविषयस्य यागादेः पुरुषाभिलषितस्वर्गादिसाधनत्वमापादयति। अन्यथा स्वस्य प्रवर्तनापरत्वमेव न स्यात्। प्रवृत्तिहेतुव्यापारस्यैव प्रवर्तनात्वात्। लडादिस्थले तु प्रवर्तनात्मकविधेरभावादार्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यत्वनियमो नास्ति।

भावनाशब्दार्थः

भावनात्वं नाम भवितुः[2] प्रयोजकव्यापारत्वम्। तत्रार्थभावनायां भवितुर्जायमानस्य स्वर्गादेः प्रयोजकव्यापारत्वाल्लक्षणसङ्गतिः। शाब्दभावनायामपि पुरुषप्रवृत्तिरूपस्य भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वाल्लक्षणसङ्गतिः।

ज्योतिष्टोमादिशब्दानां नामत्वप्रतिपादनम्

ननु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थवर्णने ज्योतिष्टोमपदस्य कथमन्वय इति चेत्,—न; भावनाकरणत्वेनाभिमतयागनामत्वेनान्वयात् 'ज्योतिष्टोमनामकेन यागेन' इति।

कथं तन्नामत्वमिति चेत्, ज्योतिराख्यास्त्रिवृदादिस्तोमा अस्मिन्सन्तीति व्युत्पत्त्या। यागस्य त्रिवृदादिस्तोमसंबन्धः केनावगम्यत इति चेत्, 'त्रिवृत् पञ्चदश सप्तदश स्तोमाः' इति वाक्यान्तरेण; एतच्छब्दार्थस्य तत्संबन्धावगमात्। एवं शास्त्रोक्तैस्तत्प्रख्यादिभिर्हेतुभिस्तत्र तत्र नामत्वं बोध्यम्।

पाठा०–1 कर्तृतां. 2 भवितुर्भवनानुकूलप्रयोजक.

नामधेयनिमित्तानि

शास्त्रे हि तत्प्रख्य-तद्व्यपदेश-यौगिक-वाक्यभेदैश्चतुर्भिर्नामत्वं प्रतिपादितम् ।

तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वम्

तथा हि—'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र अग्निहोत्रशब्देन अग्निदेवतारूपो गुणो न विधीयते, 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति' इति वाक्यविहितेन मन्त्रेण देवतायाः प्राप्तत्वात् । किंतु अग्निप्रख्यापकं [अग्निप्रापकं] यच्छास्त्रान्तरं 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः' इत्यादिकं, तेन प्राप्तमग्निसंबन्धं निमित्तीकृत्य अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अग्निहोत्रपदस्य होमनामधेयत्वम् । नच होमस्य प्रत्ययवाच्यार्थभावनायां करणत्वात् तन्नामत्वे 'अग्निहोत्रेण'[1] इति तृतीया स्यात्, 'ज्योतिष्टोमेन' इतिवदिति वाच्यम्; द्वितीयाया एव लक्षणया करणार्थकत्वात्, 'नासाधितं करणम्' इति न्यायेन असाधितस्य करणत्वायोगात् अर्थात्प्राप्तहोमगतसाध्यत्वानुवादकत्वेन वा द्वितीयोपपत्तेरिति तत्प्रख्यन्यायादत्र नामधेयत्वम् ।

तद्व्यपदेशन्यायेन नामत्वम्

तथा 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्यत्र श्येनपदं यागनामधेयं, नतु यागाङ्गत्वेन श्येनपक्षिरूपगुणविधिः । 'यथा ह वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमेवायं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन' इत्युपमानोपमेयव्यपदेशानुपपत्तिप्रसङ्गात् । 'श्येनपक्षी यथा पक्ष्यन्तरं निपत्यादत्ते एवमयमपि श्येननामकः कर्मविशेषो भ्रातृव्यं शत्रुं निपत्यादत्ते' इति व्यपदेशः[2] कर्मनामत्वपक्ष एव युज्यते । यागाङ्गतया श्येनपक्षिविधौ तु स्वस्य स्वेनैवोपमानोपमेयभावः स्यात्, स चायुक्तः[3] । तस्माच्छ्येनतुल्यताव्यपदेशाच्छ्येनपदं कर्मनामधेयम्; ततश्च 'अभिचरन् शत्रुवधकामः श्येननामकेन यागेन अभिचारं भावयेत्' इति वाक्यार्थः ।

नन्वेवमप्यभिचारस्यापि वेदोक्तत्वादाभिचारिके कर्मण्यास्तिकानामपि प्रवृत्तिः स्यादिति चेत्,—न; वेदोक्तोऽप्यभिचारो वेदविहितो न भवति,

टिप्प०–१ अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र. २ व्यपदेश उपमानम्. ३ उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात्तस्यायुक्तत्वम्.

फलत्वात्। 'फलं न विधेयं किंतु फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन कर्मैव विधेयम्' इति सिद्धान्तात्। अतोऽभिचारस्याविहितत्वेन प्रत्यवायजनकत्वम्।

योगेन नामत्वम्

एवं 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्र पशुरूपफलाय विधित्सितस्य यागस्य उद्भित्पदं[1] नामधेयम्, नतु यथाकथंचित्प्राप्तयागमुद्दिश्य तदङ्गतयोद्भिद्रूपगुणविधिः। दध्यादिवदुद्भिन्नामकस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वात्। यागे तु 'उद्भिद्यते फलमनेन' इति योगसंभवाद्यागनामत्वम्।

ननु 'उद्भिद्यते भूमिरनेन' इति योगवशेन खनित्रादावप्युद्भिदः प्रयोगसंभवात् खनित्रादिगुणविधिः किं न स्यादिति चेत्,–न; एतादृशस्थले गुणविधिः क्वापि वक्तुं न शक्यते। **विरुद्धत्रिकद्वयसमावेशाख्यदोषप्रसङ्गात्**।

विरुद्धत्रिकविचारः

तथा हि—'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्र मानान्तरेणाप्राप्तस्य यागस्यानुवादासंभवात्, पशुकर्मकभावनायां करणत्वेन यागो विधेयः— 'यागेन पशून्भावयेत्' इति। ततश्च यागस्य विधेयत्वम्। फलं प्रति च शेषतया प्रतीयमानत्वाद्गुणत्वम्। शेषतया अङ्गतयेत्यर्थः। फलसिद्ध्यर्थं पुंसाऽनुष्ठीयमानत्वादुपादेयत्वमिति **विधेयत्व–गुणत्वोपादेयत्वात्मकमेकं त्रिकं** यागेऽस्ति। तथा यागोद्देशेनोद्भिद्गुणविधौ विधित्सितगुणापेक्षया **प्राधान्यम्–उद्देश्यत्वम्–अनुवाद्यत्वं** चेति द्वितीयं त्रिकम्। तदेतत् त्रिकद्वयं परस्परविरुद्धमेकस्मिन्यागे प्रसज्येत; अतो न गुणविधिः।

नच 'सोमेन यजेत' इत्यत्र विरुद्धत्रिकं विनैव सोमशब्दस्य सोमवति यागे लक्षणामङ्गीकृत्य 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेत्' इति सोमविशिष्टयागविधानाद्यथा सोमरूपगुणविधिः, तद्वदुद्भित्पदस्यापि मत्वर्थलक्षणयोद्भिद्विशिष्टयागविधानादत्रोद्भिद्गुणविशिष्टयागविधिः स्यादिति वाच्यम्। सोमादौ गत्यन्तराभावात् मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविध्यङ्गीकारात्। उद्भिदादौ नामत्वेन गतिसंभवाद्विशिष्टविध्यङ्गीकारायोगात्। तस्माद्योगवशादुद्भिदादीनां[2] नामत्वम्।

पाठा०–1 तदिदं. 2 दिनामत्वं.

वाक्यभेदभयान्नामत्वम्

तथा 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यत्र चित्रापदं (वाक्यभेदभयात्) प्राजापत्ययागनामधेयम् । 'दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्' इत्यत्र 'तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्' इति सामानाधिकरण्याद्यो दध्यादिद्रव्यषट्कस्य प्रजापतिदेवतासंबन्धः श्रुतस्तेनानुमितो यागो विधीयते । विहितस्य यागस्य फलाकाङ्क्षायां 'चित्रया यजेत' इति वाक्यं फलसंबन्धविधायकम् । तत्र फलार्थत्वेन पुनर्विधिरिति तस्य प्राजापत्ययागस्य दध्यादिविचित्रद्रव्यकत्वाच्चित्रापदं कर्मनामधेयम् । ननु 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति वाक्यप्राप्तं पशुयागं 'यजेत' इत्यनूद्य चित्रत्वस्त्रीत्वगुणद्वयविधानम् । मानान्तरप्राप्तं कर्मोद्दिश्य तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । तदुक्तम्—'प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः' इति । मानान्तराप्राप्ते कर्मणि त्वनेकदेवताष्टाकपालपुरोडाशामावास्यापौर्णमास्याद्यनेकगुणविशिष्टो द्रव्यदेवतासंबन्धेनानुमितो यागो विधीयत इति सिद्धान्तः । तदुक्तम्—'अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः' इति

अथ—यथा 'पशुना यजेत' इत्यत्र मानान्तरप्राप्तयागमुद्दिश्य तदङ्गतय 'पशुना' इत्येकपदोपात्तानां पशुद्रव्यतद्गतलिङ्गसंख्यानां त्रयाणां **वाक्यभेदं विनैव** विधिरङ्गीकृतः, तद्वदत्राप्येकपदोपात्तचित्रत्व-स्त्रीत्व-विशेषितपशुद्रव्यकारकस्य विधानान्न वाक्यभेदः । अत एव तत्र विधेयस्य पशोरुपादेयत्वात्तद्गतमेकत्वं यज्ञाङ्गतया विवक्षितमि**त्येकेनैव पशुना यष्टव्यम्**, 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्र उद्देश्यगतत्वादेकत्वमविवक्षितमिति सिद्धान्तप्रवादः । कथं, 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्र 'ग्रहम्' इति द्वितीयया ग्रहस्येप्सिततमत्वेनोद्देश्यत्वात्, प्रयोजनत्वाच्च प्राधान्यं गम्यते । संमार्गस्तु ग्रहं प्रति **गुणभूतः** । 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीयः' इति न्यायात् 'यावन्तो ग्रहास्तेषां सर्वेषां संमार्गः' इति निश्चये सति, 'कति ग्रहाः संमार्जनीयाः' इति बुभुत्साया अभावादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । **यद्युच्येत**[1] नेदमुद्देश्यगतं किंतु स्वयं विधेयम्—'ग्रहं संमृज्यात्', 'यं संमृज्यात्तं चैकम्'[2] इति । तथा सति विधेयभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । तथाबुभुत्साया

पाठा०-1 यद्युच्यते. 2 ग्रहं संमृज्यात्तं चैकं.

अभावात् विधानाऽयोगाच्चोद्देश्यगता संख्या न विवक्षिता[1]। उद्देश्यगतमपि विशेषणं किंचिद्विवक्षितं यस्य विशेषणस्य विवक्षां विना उद्देश्यप्रतीतिर्न पर्यवस्यति । यथा—तत्रैव ग्रहत्वं विवक्षितम् । तद्विवक्षां विना उद्देश्यस्वरूपस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । तेन ग्रहजातीयसाधनकसोमयागापूर्वार्थत्वाच्चमसेषु न संमार्ग इति स्थितम्[2] ।

'पशुना यजेत' इत्यत्र यागं प्रति पशुर्विधेयत्वाद्गुणभूतः । प्रतिगुणं प्रधानावृत्तिर्नास्तीति कियद्भिः पशुभिः यागः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां एकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं विवक्षितं बुभुत्सितत्वात्[3] ।

किंच लिङ्गसंख्याविशेषितस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य एकपदोपात्तस्य विधेयत्वाद्विधेयपशुद्वारा तद्गतलिङ्गसंख्यादेरपि क्रियाङ्गत्वादेकत्वं विवक्षितम् । **अथवा** तृतीयया विभक्त्याऽभिहितयोर्लिङ्गसंख्ययोर्विभक्त्यभिहिततया करणकारकशक्त्याऽऽत्मसात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येण संबन्धमनादृत्य तद्वदेव साक्षात्क्रियाङ्गत्वेन विधाने सति पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन परस्परमन्वयः—यागाङ्गत्वेन विहितो यः पशुः स एकः पुमांश्चेति ।

यथा 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति' इत्यत्र कारकाणां क्रियान्वयनियमात् करणविभक्तिभिरारुण्यपिङ्गाक्षीत्वादीनां चतुर्णां परस्परमनन्वितानामेव सोमक्रयणाङ्गत्वेनान्वये सति आरुण्यादेर्गुणस्यामूर्तस्य स्वतः क्रियासाधनत्वायोगात् क्रियासाधनैकहायनीगोपरिच्छेदकत्वेन पश्चात् परस्परं पार्ष्णिकान्वयः—या एकहायनी गौः सा पिङ्गाक्षी अरुणेति तद्वत्[4] ।

तदेवमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितम्, उपादेयगतं विवक्षितमिति स्थितम् । एवं च चित्रापदेन[5] चित्रत्वस्त्रीत्वोभयविशेषितपशुकारकस्य यजेतेतिपदानूदितेऽग्नीषोमीयपशुयागे विधातुं शक्यत्वात् कथं नामत्वमिति चेत्,—न; तथा सति प्रकृतस्य प्राजापत्ययागस्य फलसंबन्धाकाङ्क्षस्य

टिप्प०–१ पूर्वमीमांसातृतीयाध्यायप्रथमपादे सप्तमेऽधिकरणे. २ पूर्वमीमांसातृतीयाध्यायप्रथमपादेऽष्टमेऽधिकरणे. ३ पूर्वमीमांसाचतुर्थाध्यायप्रथमपादे पञ्चमाधिकरणे. ४ पूर्वमीमीमांसातृतीयाध्यायप्रथमपादे षष्ठेऽधिकरणे. ५ 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यत्रत्येन.

हानम्, अप्रकृतस्याऽग्नीषोमीययागस्य कल्पना च स्यात्। तद्द्वयमयुक्तम्; तस्माच्चित्रापदं कर्मनामधेयम्। एवं तत्प्रख्यादिभिरन्यतमेन सर्वत्र कर्मनामत्वमूह्यम्। इत्थं विधिवाक्यस्य प्रामाण्यं विचारितम्।

अर्थवादविचारः

अथार्थवादो विचार्यते। अर्थवादानां[1] तु स्वार्थपरत्वे प्रयोजनाभावादध्ययनविधिवशेन फलवदर्थज्ञानार्थत्वस्यावश्यकत्वाद्विधेयगतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यम्।

स च चतुर्विधः—निन्दा-प्रशंसा-परकृति-पुराकल्पभेदात्।

तत्र **निन्दार्थवादो यथा**—'असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोगम्', 'अश्रुजं हि रजतं यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति' इत्यादिः।

प्रशंसा यथा—'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद', 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' इत्येवमादिः।

परेण महता पुरुषेणेदं कर्म कृतमिति प्रतिपादकोऽर्थवादः **परकृतिः—यथा** 'अग्निर्वा अकामयत' इत्यादिः।

परप्रवक्तृकार्थादिप्रतिपादकः **पुराकल्पः, यथा**—'तमशपद्धिया धिया त्वा वध्यासुः' इत्यादिः।

तत्र निन्दार्थवादस्य विधेयान्यनिन्दाद्वारा विधेयप्राशस्त्यपरत्वम्। 'अश्रुजम्' इत्यादिरजतनिन्दाद्वारा च विधेयभूतरजतदाननिषेधप्राशस्त्यपरत्वे विरोधाभावात्। इतरेषां त्रयाणां साक्षात्प्राशस्त्यपरत्वमेव। 'वायुर्वै' इत्यर्थवादस्य वायुः क्षिप्रगामित्वादतीव प्रशस्ता देवता, अतस्तद्दैवत्यं कर्म प्रशस्तमिति विधेयदेवतागतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येक[2]वाक्यत्वम्।

'अग्निर्वा अकामयत' इत्यस्य अग्निदैवत्यो यागः पूर्वकाले अग्निना कृतत्वात्प्रशस्तः, आस्तिक्या[3]दिदानीमप्यन्यैर्यजमानैरवश्यं कर्तव्य इति विधेयकर्मगतप्राशस्त्यद्वारा विध्येकवाक्यत्वम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

टिप्प०—१ प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः.

पाठा०—1 तत्प्रख्यादिभिरन्यतरेण. 2 विधिवाक्यैकवाक्यत्वम्. 3 आधिक्यादिदा.

क्वचित्कार्यान्तरमप्यस्ति; यथा—'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इति विधौ 'अक्ताः' इति पदेन । द्रवद्रव्यसामान्यं प्रतीयते । तच्च द्रव्यं किमिति संदेहे 'तेजो वै घृतम्' इत्यर्थवादात् घृतमिति निश्चीयत इति, 'तेजो वै घृतम्' इत्यर्थवादस्य **संदिग्धार्थनिर्णायकत्वेन प्रामाण्यम्** । इत्यर्थवादविचारः ।

मन्त्रविचारः

अथ **मन्त्रविचारः** । मन्त्राणामप्यध्ययनविधिना कृत्स्नस्वाध्यायस्य फलवदर्थज्ञानार्थत्वमेव, नत्वदृष्टार्थत्वम् । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनाऽयोगात् । प्रयोगकाले कर्मज्ञानं विना कर्मानुष्ठानायोगात् कर्मौपयिकमर्थज्ञानं मन्त्रैः क्रियते ।

न चोपदेष्टृवचनादिनाप्यर्थस्मरणसंभवादनुष्ठानोपपत्तिरिति वाच्यम् । मन्त्रैरेवार्थं स्मृत्वानुष्ठाने सति फलं संभवति नान्यथेति नियमाङ्गीकारात्, नियमेनादृष्टस्याङ्गीकारात्, तदभावे तज्जन्यादृष्टलोपे तन्मूलकं फलं न सिद्ध्यतीति कल्पनात् ।

नन्वेवं मन्त्राणां स्वप्रकाश्येऽर्थे विनियोग इति फलितम् । विनियोगो नाम शेषत्वेनान्वयः । शेषत्वं नामाङ्गत्वम् । ततश्च 'इमामगृभ्णन्रशनाम्' इति मन्त्रस्य रशनाग्रहणसामर्थ्यमस्तीति रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेव रशनाग्रहणाङ्गत्वोपपत्तेः 'इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति वचनं किमर्थमिति चेत्,—न; परिसंख्यार्थत्वात् । चयनप्रकरणेऽश्वरशनाग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणं चेति द्वयमस्ति । तत्र लिङ्गादश्वरशनायां मन्त्रप्राप्तावुच्यमानायां लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनायामपि मन्त्रः प्राप्तः । अतोऽश्वरशनायामेव मन्त्रः कार्यो न गर्दभरशनायामिति मन्त्रनिवृत्तिरूपपरिसंख्यार्थोऽयं विधिः ।

परिसंख्याया दोषत्रैविध्यम्

सा च **परिसंख्या त्रिदोषा—स्वार्थत्यागः, परार्थस्वीकारः, प्राप्तबाधश्चेति** भेदात् । 'अश्वाभिधानीमादत्ते' इति वाक्यस्य अनेन मन्त्रेणाश्वरशनाऽऽदानं कुर्यादिति **स्वार्थः**, स च त्यक्तः । गर्दभरशनातो मन्त्रनिवृत्तिः **परार्थः**, स च स्वीकृतः । गर्दभरशनायामपि लिङ्गात्प्राप्तस्य मन्त्रस्य अनेन **बाधश्च**—इति त्रिदोषा परिसंख्या गत्यभावादङ्गीकृता । गत्यन्तरे सति सा न युक्ता ।

विकल्पः

एवमष्टदोषदुष्टविकल्पोऽप्यगतिकोऽङ्गीकृतः । यथा—यदाग्नेयोऽष्टाकपालः संस्कृतः पुरोडाशो यागाङ्गत्वेनावगतः। तत्र अपूपविशेषस्य पुरोडाशस्य प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षायामनियमेन यस्यकस्यचिद्द्रव्यस्य प्राप्तौ 'व्रीहिभिर्यजेत' इति वाक्याद्व्रीहयो नियम्यन्ते, एवं 'यवैर्यजेत' इति वाक्याद्यवा अपि नियम्यन्ते; तयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः।

एवं 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यतिरात्रे षोडशिग्रहो विहितः। तथा 'नाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति प्रतिषेधाद्ग्रहणाभावो विहितः। तयोर्ग्रहणाग्रहणयोः परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन्प्रयोगेऽनुष्ठातुमशक्यत्वात्क्वचित्प्रयोगे ग्रहणानुष्ठानम्; प्रयोगान्तरे तदभावानुष्ठानमिति तत्रापि विकल्पः।

विकल्पे दोषाष्टकम्

स चाष्टदोषदुष्टः। तथा हि—पूर्वं व्रीहिप्रयोगे यवशास्त्रस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्यपरित्यागः १। अननुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यस्वीकारः २। ततो द्वितीयप्रयोगे यवानुष्ठाने पूर्वं त्यक्तं यत्प्रामाण्यं तत्स्वीकारः ३। स्वीकृतं यदप्रामाण्यं तत्परित्याग ४ श्चेति **यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः**। एवं पूर्वं यवप्रयोगे व्रीहिशास्त्रस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणं यत्प्रामाण्यं तत्परित्यागः ५। अननुष्ठापकत्वलक्षणं यदप्रामाण्यं तत्स्वीकारः ६। पुनर्द्वितीयप्रयोगे व्रीह्यनुष्ठाने व्रीहिशास्त्रस्य त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः ७। स्वीकृताप्रामाण्यपरित्याग-८ श्चेति **व्रीहिशास्त्रे चत्वारो दोषाः** इत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पः।

स च विकल्पः क्वचिदेकार्थत्वात्; एककार्यकारित्वादित्यर्थः। यथा व्रीहियवयोरेकैकस्य पुरोडाशनिष्पादनक्षमत्वाद्विकल्पः।

क्वचिद्वचनबलात्; यथा—'बृहत् पृष्ठं भवति' इति बृहत् सामसाध्यं पृष्ठनामकं स्तोत्रं विहितम्, 'रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति रथन्तरसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रान्तरं विधीयते।

स्तोत्रं च प्रयाजादिवदपूर्वार्थत्वाद**र्थकर्म**। साम तु संस्कारकर्मत्वा**द्गुणकर्म**। स्तोत्रसाधनीभूतस्तोत्रीयाक्षराभिव्यक्तिरूपसंस्कारद्वारा

पाठा०—1 स्तोत्रं विहितं. 2 संस्कारत्वात्.

साम्नां स्तोत्रसाधनत्वाङ्गीकारात् । प्रगीतमन्त्रसाध्यमिन्द्रादिगुणिनिष्ठगुणाभिधानं **स्तोत्रम्**; प्रगीतमन्त्रसाध्यं सामाभिव्यक्तऋगक्षरसाध्यमित्यर्थः । अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं **शस्त्रम्** । गानक्रियाविशेषः **साम** । स्तोत्रसाधनीभूता ऋचः **स्तोत्रीयाः** । तदेतत्त्रिवृत्पञ्चदशत्वादिसंख्याविशेषः **स्तोम** इत्येतेषां भेदः । **तथा च** बृहद्रथन्तरपृष्ठयोर्भिन्नापूर्वार्थत्वेन एकार्थत्वाभावेऽपि 'बृहद्वा पृष्ठं कार्यं, रथन्तरं वा पृष्ठं कार्यम्' इति वचनबलादेव विकल्पः ।

क्वचिद्व्यवस्थितविकल्पः । द्वितीयप्रयाजादिकर्मणि नाराशंसतनूनपान्मन्त्रयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः । स च 'राजन्यवसिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्' इति वाक्याद्व्यवस्थित इति **व्यवस्थितविकल्पः** ।

कृत्स्नवेदस्य धर्माधर्माख्यार्थे प्रामाण्यम्

तदेवं चोदनापरपर्यायाणां विधिवाक्यानामंशत्रयविशिष्टभावनाविधायकत्वात्प्रामाण्यम्, उद्भिदादीनां नामतया, अर्थवादानां विधेयप्राशस्त्यपरतया, मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकतया प्रामाण्यमिति कृत्स्नस्य वेदस्यालौकिके धर्माधर्माख्येऽर्थे प्रामाण्यं स्थितम् ॥ इति वेदप्रामाण्यविचारः ।

अथ स्मृत्यादिप्रामाण्यविचारः । मन्वादिप्रणीतानां स्मृतीनामपि वेदमूलकत्वात्स्यादष्टकादौ धर्मे प्रामाण्यम् । 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति स्मृतिरप्रमाणम्, 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वात् । सर्ववेष्टने सति श्रुत्युक्तस्पर्शनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । 'वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति' इत्यादिस्मृतिरप्रमाणम्, श्रुत्यर्थाविरुद्धत्वेऽपि लोभमूलकत्वात् ।

तथा **शिष्टाचारो**ऽपि स्मृतिद्वारा श्रुतिमूलकत्वात्प्रमाणम् । मातुलसुतापरिणयनादिशिष्टाचारस्त्वप्रमाणम्[1] । 'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां

टिप्प०—१ यद्यप्यत्र शिष्टाचारोऽप्रमाणमित्युक्तं, तथापि शतपथे दार्शिकप्रकरणे पठ्यते—'तस्मात्—समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते उत तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै' इति । अत्र कूटस्थादुत्पन्नयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मिथः संकल्पोक्तिस्तृतीये इत्यादिका । तद्वशाच्च सापिण्ड्यसंकोच इति **माधवः** । एवं 'आयाहीन्द्र पथिभिः' इति बह्वृचां मन्त्रे 'तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्व-

तथैव च। समानप्रवरां तद्वत्त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इत्यादिस्मृत्या निषिद्धत्वेन स्मृतिविरुद्धत्वात् तदेवं श्रुतिस्मृत्याचाराणां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमुक्तम्।

धर्मस्य परस्परं भेदकानि प्रमाणानि

स च धर्मः परस्परं भिन्नः। भेदकप्रमाणानि तु शब्दान्तरादीनि।

तथा हि—याग-दान-होमानां यजति-ददाति-जुहोतीत्यपर्याय-शब्दप्रतिपाद्यत्वाच्छब्दान्तराद्भेदः। स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं **दानम्**।

'समिधो यजति' इत्यादीनां पञ्चानां वाक्यानां मध्ये एकस्य कर्मविधायकत्वम्, अन्येषां तस्मिन्कर्मणि गुणविधायकत्वम्, इत्यत्र नियामकाभावात्सर्वेषां कर्मविधायकत्वे स्थिते विहितस्य कर्मणः पुनर्विधानं व्यर्थमिति पुनर्विधानसामर्थ्यात् पूर्ववाक्यविहितकर्मापेक्षयोत्तरोत्तरवाक्यविहितस्य कर्मणो भेदः सिद्ध्यतीत्येतादृशस्थलेष्वविशेषपुनःश्रुतिरूपात् **'यजति'पदाभ्यासात् कर्मभेदः।**

'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्र जुहोतिपदाभ्यासाभावेऽपि जुहोतीत्यर्थे होमे त्रित्वसंख्यान्वयात्परस्परं भिन्नास्त्रयो होमा इति **संख्ययाऽत्र कर्मभेदः।**

'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतानामपि ज्योतिराख्यानां त्रयाणां यागानां ज्योतिष्टोमसंज्ञापेक्षया पृथक्संज्ञाकरणाज्ज्योतिष्टोमापेक्षया भेदः। भिन्नसंज्ञावशादेव त्रयाणां परस्परं भेद इति **संज्ञया कर्मभेदः।**

सेयी वपामिव' इति मातुलकन्यादेर्भागिनेयादिं प्रति भागत्वोक्त्या परिणयनसूचनात्सापिण्ड्यसंकोचाङ्गीकारेण मातुलकन्यादिपरिणयने इदं मन्त्रलिङ्गमपि साधकम्। इदं च 'मातुलस्य सुतामूढ्वा' इति स्मृत्यपेक्षया बलवदिति बलाबलाधिकरणवार्तिकव्याख्यावसरे न्यायसुधाकार उक्तवान्। 'वेदाच्चैतत्प्रतीयते' इत्यत्र सर्वनाम्ना पूर्वार्धनिर्दिष्टदेशकुलानुसारिण एव सापिण्ड्यसंकोचस्य परामर्शात्तदनुसरणमपि वेदोक्तमिति ज्ञाप्यते। तथा च स्वकुलदेशाविरोधिना मातुलदुहितृपरिणयनादेरुक्तविधयानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्प्रामाण्यं सिद्धम्। **सं. कौ.** १ अत्र अभ्याससंख्या-संज्ञा-गुण-नामधेय-प्रकरणान्तराण्यादिशब्दाज्ज्ञेयानि.

तथा 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा[1] वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र 'सा वैश्वदेवी' इतिवाक्ये विश्वदेवदेवताऽऽमिक्षाद्रव्य-संबन्धानुमितो यागो विधीयते। 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्रापि वाजि-दैवत्यं वाजिनद्रव्यकं कर्मान्तरं विधीयते। ननु पूर्वविहिते वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते। पूर्वयागस्यामिक्षागुणावरुद्धत्वेन तत्र वाजिनस्य निवेशायोगात्। **नच** व्रीहियववद्विकल्पः। वाजिनामिक्षयोः समशिष्टत्वाभावात्। विषमशिष्टयोर्विकल्पायोगात्। वैश्वदेवयागोत्पत्ति-वाक्य एवामिक्षागुणः शिष्यत[2] इत्युत्पत्तिशिष्टः; शिष्यते विधीयत इत्यर्थः। वैश्वदेववाक्यादुत्पन्ने कर्मणि वाक्यान्तरेण शिष्टो वाजिनगुण उत्पन्नशिष्टः, तयोर्मध्ये ह्युत्पत्तिशिष्टः प्रबलः, कर्मोत्पत्ति-वेलायामेव कर्माङ्गत्वेन प्रमितत्वात्। उत्पन्नशिष्टो वाजिनगुणोऽन-न्तरं प्रमितोऽपि विलम्बितत्वेन [1]दुर्बलत्वात्पूर्वकर्मणि निवेशमलभमानो वाजिरूपदेवतान्तरसंबन्धात् स्ववाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वमानयतीति **गुणाद्भेदः**। तत्र घनीभूतं पय आमिक्षा, शिष्टं जलं वाजिनम्।

तथा कुण्डपायिनामयने श्रूयते—'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्नि-होत्रं जुहोति' इति। अत्र पूर्वं कर्म किंचिदपि संनिहितं न भवति अपूर्वकर्मसंनिधानरूपात्**प्रकरणान्तरा**त्प्रसिद्धाग्निहोत्रधर्मकं तन्नामकं कर्मान्तरं विधीयते। नत्वग्निहोत्रशब्देन प्रसिद्धाग्निहोत्रमनूद्य गुण-विधिः। प्राप्ते कर्मणि आनन्तर्य—मासरूपानेकगुणविधौ वाक्यभेदा-पत्तेरिति **प्रकरणान्तरादत्र कर्मभेदः**। प्रसिद्धाग्निहोत्रं नैयमिकाग्निहो-त्रम्, नित्याग्निहोत्रमिति यावत्। तदेवं शब्दान्तरा-भ्यास-संख्या-संज्ञा-गुण-प्रकरणान्तरैः कर्मभेदो दर्शितः। इति कर्मभेदनिरूपणम् ॥

टिप्प०–१ वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र वैश्वदेवीशब्दस्य देवतातद्धितान्तत्वात्तद्धित-स्यच 'सास्य देवता' इति सर्वनामार्थे स्मरणात्, सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचि-त्वेन विशेषपरत्वम्। तत्र कोऽसौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्यपेक्षायामामिक्षा-पदसांनिध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते। यथाहुः–'आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः। आमिक्षापदसांनिध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥' इति। तथा–श्रुत्यैवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्ना प्रतीयते। तदर्थस्तद्धितेनैवं त्रयाणामेकवाच्यता ॥ इति. २ विधीयत इत्यर्थः।

पाठा०–1 क्रत्वर्थत्वात् यथा.

प्रमेयविचारः

अथ प्रमेयादिविचारः। तत्र वेदादिप्रमेयोऽर्थस्त्रिविधः—क्रत्वर्थः, पुरुषार्थः, उभयार्थश्चेति। तत्र प्रयाजादिकं केवलं **क्रत्वर्थः**, फलं तत्करणं च **पुरुषार्थः**—यथा ज्योतिष्टोमादिः, स्वर्गश्च ॥ दध्यादि तूभयरूपं—'दध्ना जुहुयात्' इति फलासंयुक्तवाक्येन **क्रत्वर्थत्वात्**[1] 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यनेन फलाय विधानात्**पुरुषार्थत्वात्**। तदुक्तं—'एकस्य तूभयरूपत्वे संयोगपृथक्त्वम्'[१] इति। संयोगो वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः। स चैकस्य उभयार्थत्वे नियामक इत्यर्थः।

प्रयोजकत्वविचारः

क्रत्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः। पुरुषार्थे फलं प्रयोजकम्। **प्रयोजकत्वं** नामानुष्ठापकत्वमित्यर्थः।

विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स तत्र **प्रयोजकः**। दर्शादिविधिः स्वर्गार्थं दर्शादिकमनुष्ठापयतीति स्वर्गादिर्दर्शादौ प्रयोजकः। प्रयाजादिविधिः प्रयाजान्दर्शाद्यर्थं अनुष्ठापयतीति दर्शादिः प्रयाजानां प्रयोजकः। दध्यानयनविधिः दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठापयति, न वाजिनार्थम्। आमिक्षार्थं दध्यानयनानुष्ठाने सति वाजिनस्य स्वतःसिद्धत्वात्। अत आमिक्षैव दध्यानयने प्रयोजिका, न वाजिनम्।' 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति तुषोपवापाङ्गत्वेन पुरोडाशकपालं विधीयते, तथापि तुषोपवापः कपालस्य प्रयोजको न भवति, पुरोडाशार्थसुपात्तेनैव कपालेन तुषोपवापसिद्धेः, किंतु पुरोडाश एव कपालस्य प्रयोजक इत्याद्यूह्यम्। इति प्रमेयादिनिरूपणम् ॥

क्रमनिरूपणम्

अथ **क्रमनिरूपणम्**। **ननु** विधिना साङ्गं प्रधानं कर्तव्यतया चोद्यते। तत्राङ्गानां प्रधानानां च कर्मणां बहुत्वात्क्रमेणानुष्ठानं वाच्यम्। तत्क्रमनियामकं प्रमाणं किमिति चेत्,—न; श्रुत्यादीनामेव[२] क्रमनियामकत्वात्।

टिप्प०–१ उभयत्वमुभयरूपत्वम्. पूर्वमीमांसायाश्चतुर्थाध्याये तृतीयपादे चतुर्थं सूत्रम्. २ श्रुत्यर्थ-पाठ-स्थान-मुख्य-प्रवृत्त्याख्यानाम्। एषु च पूर्वं पूर्वं बलीयः.

पाठा०–1 क्रत्वर्थत्वात् यथा।

श्रुतिक्रमः

तथा हि—'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इत्यत्र क्त्वाश्रुत्या गृहपतिदीक्षानन्तरं ब्रह्मदीक्षेति **श्रौतक्रमः** ।

अर्थक्रमः

'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इत्यत्र यवागूपाकस्य होमार्थत्वेन पाकात्पूर्वं होमस्य कर्तुमशक्यत्वात् पाठक्रमं त्यक्त्वाऽर्थक्रमः स्वीकर्तव्यः । अर्थः प्रयोजनं होमादिरूपं तदर्थं क्रमः **अर्थक्रमः** । तेन पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमः ।

पाठक्रमः

'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति' इत्यादौ विधिवाक्य**पाठक्रमा**देव समिदादियागानुष्ठानक्रमः ।

स्थानक्रमः

तथा ज्योतिष्टोमे औपवसथ्यमहरारभ्य क्रमेणानुष्ठेयानां अग्नीषोमीय-सवनीया-नुबन्ध्यानां पशूनां त्रयाणां साद्यस्काख्ये सोमयागे 'सह पशूनालभेत' इत्येकदाऽनुष्ठानलक्षणं साहित्यं बोधितम्, तदपि सवनीयस्य **स्थाने** विहितम् । तत्र प्राकृतक्रमं परित्यज्य सवनीयस्य स्थाने साहित्यविधानादादौ सवनीयपशोरुपाकरणम्, ततोऽग्नीषोमीयस्य, ततोऽनुबन्ध्यायाः इति **स्थानात्क्रमः** । सुत्यादिवसात्पूर्वमहरौपवसथ्यम् ।

मुख्यक्रमः

तथा दर्शे सांनाय्यधर्माणां शाखाच्छेदादीनां पूर्वम्, आग्नेयधर्माणां निर्वापादीनां च अनन्तरं प्रवृत्तावपि मुख्ययोराग्नेयसांनाय्ययागयोर्मध्ये अग्नेययागस्य पूर्वमनुष्ठानान्मुख्ययागक्रमेणादावाग्नेयपुरोडाशस्य प्रयाजशेषाभिघारणम्, ततः पयसोऽभिघारणम्, इति **मुख्ययागक्रमाद**भिघारणक्रमः ।

टिप्प०–१ प्रयाजशेषेण घृतेनाभिघारणमित्यर्थः. २ उपाकरणं देवतार्थत्वेन स्वीकरणम् । उपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपादनीयम् । तत्र प्राजापत्यानां संप्रतिपन्नदेवताकत्वेनैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानादुपपद्यते साहित्यम्, तदङ्गानां चैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानमशक्यम् । नह्यनेकेषां पशूनामुपाकरणमेकस्मिन्काले कर्तुं शक्यम् । अतस्तेषां साहित्यमव्यवधानेन संपाद्यम् । अत एकस्योपाकरणं कृत्वा द्वितीयस्योपाकरणमिति प्राजापत्येष्वेकं पदार्थं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयपदार्थोऽनुष्ठेयः.

प्रवृत्तिक्रमः

तथा 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इत्यत्र सप्तदशपशुद्रव्यकप्रजापतिदेवताकाः सप्तदश यागाः कर्तव्यत्वेन बोधिताः, तत्रोपाकरणाख्य आद्यः पदार्थो यतः कुतश्चिदारभ्य यत्र क्वचित् समामनीयः । नियोजनादिकं तु येन क्रमेण उपाकरणं प्रवृत्तं तेनैव क्रमेण कर्तव्यम् । कथम्—प्रकृतावग्नीषोमीयपशोरेकत्वेन उपाकरणमादौ कृत्वा द्वितीयक्षण एव नियोजनम्, तृतीयक्षण एव प्रोक्षणम्, व्यवधानप्रयोजकाभावात् । अत्र तु सप्तदशपशूनां सहानुष्ठेयत्ववचनात्प्रथमतो यत्र क्वचित्पशौ कृतमुपाकरणं स्वाश्रयकर्तव्यनियोजनाय षोडशभिः क्षणैर्व्यवधानं सहते, न त्वधिकम् । तत्रोपाकरणक्रमेण नियोजनं प्रथमपशावकृत्वा पश्वन्तरे नियोजनं कृत्वाऽनन्तरं प्रथमपशौ नियोजनकरणे षोडशक्षणाधिकक्षणव्यवधानं शास्त्राननुमतमापद्येत । तन्निरासायोपाकरणं येन क्रमेण प्रवृत्तं तेनैव नियोजनादिकं कार्यमिति प्रवृत्तिक्रमः ।

इत्येवं श्रुत्यर्थ-पाठ-स्थान-मुख्य-प्रवृत्तिक्रमैरेव कर्मानुष्ठानम् । अन्यथानुष्ठाने वैगुण्यमित्यलम् ॥

इति श्रीकृष्णयज्वकृता मीमांसापरिभाषा समाप्ता ॥

टिप्प०–१ स्वमुपाकरणम्. २ सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिनामङ्गाना॰मावृत्त्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः.